

ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ

UOT 159.9

Şəfiqə Daşqın qızı Qəniyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

E-mail: Shefiqe.0210@mail.ru**Rəyçilər:** *ped.ü.f.d., dos. Q. Rəhimova,*
*psixol.ü.f.d., b/m. G. Əlixanova***Açar sözlər:** *inkışaf, tərbiyə prosesi, əxlaq, şəxsiyyət, cəmiyyət***Key words:** *development, educational process, morality, personality, society***Ключевые слова:** *развитие, образовательный процесс, нравственность, личность, общество*

Tərbiyə insanın ruhi və mənəvi inkişafında önəmli bir rol oynayan prosesdir. Haqqında geniş tədqiqatlar aparılmış bu məsələ bir neçə strateji metodu əhatə edir. Tərbiyə insanların düşüncə, hiss və davranışlarını düzgün şəkildə yönləndirərək onları inkişaf etdirməyə kömək edir. Tərbiyənin psixoloji mahiyyəti insanın şəxsiyyətinin inkişafında, özünə sabit inamın qazanılmasında və nəticədə xarici dünyaya uyğun davranışlarda mühüm bir rola malikdir. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyə böyüməkdə olan nəslin şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin idarə olunmasından ibarətdir. [9 s.498].

Tərbiyə insanın hərtərəfli inkişafına, dünyagörüşünə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən fəaliyyətdir. Şəxsiyyətin formalaşması isə onun düşüncə və yaşadığı mühitdən asılıdır. Təəssüflər olsun ki, bir çox cəmiyyətdə tərbiyə üsulu olaraq cəza və məhdudiyətlər tətbiq etmək qəbul olunur. Uşaqlar çox kiçik yaşlardan etibarən etdikləri ən kiçik səhvlərə görə cəzalandırılırlar və buna əsasən qiymətləndirilir. Bu səbəbdən də uşaqlar səhv etməkdən qorxurlar. Uşaqlar düşünür ki, valideynlər onları sadəcə yaxşı hərəkətlər etdikləri zaman sevecək, əks halda isə nifrət edəcək. Aydın olduğu kimi bu tip valideynlər məhdud dəyərləndirməyə sahib insanlardır. Belə insanların tərbiyə etdiyi uşaqlar təbii ki, məhdud dərk etmə və məhdud qiymətləndirməyə sahib uşaqlar olaraq formalaşacaqlar. Beləliklə, valideyn uşağın gözündə ya nifrət bəsləyən, ya da sevgi verən şəxs olur. Bəs uşaqa şəxsiyyət nə vaxtdan formalaşmağa başlayır? Bu suala cavab olaraq müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür, bu sualla bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Bu fikirlərə əsasən, biz bir şeyi deyə bilərik ki, şəxsiyyətimizin daim inkişafa və dəyişikliyə ehtiyacı var. Uğurlu şəxsiyyət yetişdirmək gələcək nəsil üçün özünü tərbiyə edə bilən, özünü inkişaf etdirməyi bacaran və daim öz üzərində işləyən bir şəxsiyyət yetişdirməkdir. Uşaqları düzgün tərbiyəyə sahib şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün tərbiyə prosesinin düzgün qurulmasına fikir verməliyik. Tərbiyə prosesini elmi əsasla görə təşkil etmək istəyiriksə, onun mahiyyəti barədə ətraflı məlumatla sahib olmağı bacarmalıyıq.

Psixologiyanın uzun inkişaf tarixi ərzində tərbiyəyə müxtəlif baxışlar mövcud olmuşdur. Orta əsrlər dövründə tərbiyə insanı idarə etmə vasitəsi kimi qəbul edilirdi: Uşaq böyüklər tərəfindən qoyulmuş qaydalara və onların tələblərinə tabe olmalı idi. Bu cür tərbiyə forması isə avtoritar tərbiyə adlandırılırdı. Onun isə əsas həyata keçirilmə vasitələri kimi nəzarət, cəza, tələb, əmr və qadağan və s. qəbul olunurdu.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərbiyə insana birtərəfli təsir vasitəsi kimi qəbul olunmağa başlandı. Uşaqlara tərbiyə prosesində sadəcə obyekt kimi baxılırdı, onun şəxsi fəallığı

nəzərə alınmır və qiymətləndirilmirdi. (P. Blonski, A. Pinkeviç və b.). Sonrakı illərdə tərbiyəyə olan birtərəfli baxış tənqid olunmağa başladı. O, insanın davamlı olaraq yeniləşməsi, mənəvi cəhətdən inkişafı prosesi kimi, subyekt və obyektin qarşılıqlı təsiri və subyekt və obyektin bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi prosesi kimi qəbul olunmağa başlandı. (V.A. Suxomlinski).

Müasir dövrümüzdə mövcud olam tərbiyəyə baxış forması həm azad tərbiyə formasını, həm də avtoritar tərbiyə formasını qəbul etmirdi. Birinci formada tərbiyə insanın ifrat və hədsiz azadlığına gətirib çıxarırsa, ikinci halda onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Əslində isə tərbiyə insana müəyyən dərəcədə azadlıq verməklə yanaşı, eyni zamanda ağıllı pedaqoji rəhbərliyi uzlaşdırmağa yönəlməlidir. Şəxsiyyətin inkişafı prosesi fərdin xarakterinin, davranışının və mentalitetinin böyüməsinə və təkmilləşməsinə kömək edən müxtəlif amilləri əhatə edir. Bu, çoxlu təcrübələr, təsirlər və özünü əks etdirməyi əhatə edən ömürlük bir səyahətdir. Birincisi, özünüdərk bu prosesin ilkin mərhələsini qeyd edir, burada fərdlər öz güclü tərəflərini, zəif tərəflərini, dəyərlərini və istəklərini dərinlən dərk edirlər. Bu özünüdərk çox vacibdir, çünki şəxsi inkişafın üzərində qurulan təməl kimi xidmət edir.

Daha sonra özünü əks etdirmə fərdlərə öz keçmiş hərəkətlərini və cəhdlərini tənqidi təhlil etməyə, təkmilləşdirilməli sahələri müəyyənləşdirməyə və gələcək mənlilikləri üçün aydın bir baxış inkişaf etdirməyə kömək edir. Bundan əlavə, şəxsi inkişaf insanın rahatlıq zonasından çıxmaq və yeni çağırışlar və imkanları qəbul etmək istəyini tələb edir. Qərəzli təsəvvürlərə meydan oxumaqla və kəşf edilməmiş əraziləri kəşf etməyə sövq etməklə fərdlər öz biliklərini, bacarıqlarını və perspektivlərini genişləndirə bilərlər. Bundan əlavə, mentorlar, həmyaşıdları və həmkarları ilə müsbət münasibətlərin inkişafı bu inkişaf səyahəti boyunca əvəzolunmaz dəstək, rəhbərlik və konstruktiv rəy təklif edir.

Nəhayət, uğursuzluqlar qarşısında dayanıqlılıq nümayiş etdirmək və inkişaf zehniyyətini mənimsəmək fərdlərə uğursuzluqlardan geri dönməyə imkan verir, eyni zamanda fərdlər davamlı olaraq özünü təkmilləşdirməyə və ustalığa can atır. Nəticə olaraq, şəxsiyyətin inkişafı prosesi özünü kəşf etmək, özünü təkmilləşdirmək və özünü reallaşdırmaq üçün ömürlük bir səyahətdir və bu özünü dərk etməyi, özünü əks etdirməyi, komfort zonasından çıxmağı, müsbət münasibətləri inkişaf etdirməyi əhatə edir. Tərbiyə prosesi özü dialektik xarakter daşıyır, bu da tərbiyə prosesinin ziddiyyətli olmasında özünü göstərir. Bu ziddiyyətlər tərbiyə prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələri sayılır. Ziddiyyətlər isə öz növbəsində daxili və xarici olaraq iki növə bölünür:

Daxili ziddiyyətlər tərbiyə prosesi zamanı daxilən baş verən ziddiyyətlərdir. Bu zaman qarşıya çıxan ən önəmli ziddiyyətlərdən biri insanın tələbatları ilə o tələbatları ödəmək imkanı arasında olan ziddiyyətdir. İnsan bu tələbatları ödəmək üçün müəyyən yollardan, vasitələrdən istifadə edir, müxtəlif bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnir. Lakin buna baxmayaraq insan tələbatların ödənilməsi prosesində yeni tələbatlara yiyələnir və bununla da yeni ziddiyyətlər meydana çıxır. Bu proses ardıcıl sürətdə davam etdikcə insan şəxsiyyəti daha da inkişaf edir. Onun motiv və münasibətlər sistemi, mənlilik şüuru və s. kimi xüsusiyyətlər formalaşır.

Tərbiyə prosesində xarici ziddiyyətlər dedikdə isə cəmiyyət elə şəxsiyyətin imkanları və tərbiyə prosesi arasında olan ziddiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsan cəmiyyətin tələblərini həyata keçirtmək, ödəmək üçün öz bacarıq və imkanlarından istifadə edir. Bunun da nəticəsi olaraq bir müddət sonra insan cəmiyyətin tələblərinə uyğun hərəkət etməyə alışır və bununla da, o daha da inkişaf edir, yeni keyfiyyətlərə yiyələnir.

Tərbiyənin önündə duran ən önəmli məsələlərdən biri də özünüdərkdir. Özünüdərk insanın özünü məqsədyönlü və şüurlu şəkildə inkişaf etdirmək, formalaşdırmaq prosesidir. Bu proses zamanı özünü müşahidə, özünüdərk, özünüinandırma, özünüənzarət və s. kimi vasitə-

lərdən istifadə olunur. Əsasən də yeniyetmə və gəncləri bu vasitələrlə yaxından tanış etmək və onları özünütərbiyəyə istiqamətləndirmək çox vacib məsələdir. Tərbiyənin bir çox növləri mövcuddur. Bunlara misal olaraq əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, musiqi tərbiyəsi, ekoloji tərbiyə, əqli tərbiyə, hüquq tərbiyəsi və s. Tərbiyənin növlərindən əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin ən önəmli növlərindən biridir.

Davranış və əxlaqi dəyərlərin əsas rol oynadığı bir dünyada etiket qaydalarına əməl etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, fərdin xarakterini əks etdirir və mənalı münasibətlər üçün ton təyin edir. Düzgün ədəb-ərkanı inkişaf etdirərkən, cəmiyyət harmoniyasını qoruyaraq, başqalarına hörmət və mehribanlıqla yanaşmağı öyrənir. Etiket prinsiplərinə riayət etməklə biz lütf və ləyaqət nümayiş etdiririk, qarşılıqlı anlaşma və qiymətləndirmə mühiti yaradırıq.

Əxlaq tərbiyəsi şəxsi və ictimai inkişafın mühüm aspektidir. O, fərdlərin başqaları ilə qarşılıqlı münasibətində və qərar qəbul etmə proseslərində rəhbər olan dəyərləri, prinsipləri və etikanı əhatə edir. Bu təhsil forması fərdlər arasında empatiya, şəfqət, dürüstlük və hörməti inkişaf etdirmək, nəticədə ahəngdar və ədalətli cəmiyyətin yaradılmasına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Bu, fərdlərə doğru ilə yanlış arasındakı fərqi dərk etməyi, etik seçimlər etməyi və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımağı öyrədir. Güclü mənəvi kompas aşılamaqla, əxlaq tərbiyəsi fərdlərə həyatın mürəkkəbliklərində naviqasiya etməyə, sağlam münasibətləri qorumağa və icmalarına müsbət töhfə verməyə kömək edir. Bu, fərdlər böyüdükcə və müxtəlif vəziyyətlərə və problemlərə uyğunlaşdıqca davamlı öyrənmə və düşünmə tələb edən, ömür boyu davam edən bir prosesdir. Nəhayət, əxlaq tərbiyəsi fərdlərin cəmiyyətin məsuliyyətli, mərhəmətli və etik üzvləri kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əxlaqın formalaşdırılması əxlaqi qaydalar və dəyərlərin sistemli və sistemlik şəkildə tərtib olunması və təyin edilməsi deməkdir. Bu proses etik prinsiplərin, normaların və oxşar qaydaların icra olunması ilə əlaqəlidir. Əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılmasında müxtəlif yaş dövrlərinin nəzərə alınması mühüm məsələlərdən biridir. Çünki tərbiyə prosesi hər bir yaş dövrü müxtəlif şəkildə təşkil olunur. Tərbiyə prosesi uşağın ana bətnində olduğu dövrdən etibarən müəyyən olunur. Əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması prosesindən danışarkən ilk ağıla gələn məsələ şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması məsələsi olur.

Psixoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında şəxsiyyət kimi inkişafında həlledici rol təkcə onun fəaliyyətinin düzgün təşkili, onun əxlaqi davranış təcrübələri əldə etməsi tutmur, həmçinin burada düzgün əxlaq motivlərinin şagird şəxsiyyətinə ötürülməsi vacibdir. Bunun yerinə yetirilməsi üçün də şagird şəxsiyyətinin tələbat sahəsinin müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Adətən şagird davranışının əsas cəhətləri onun tələbatları ilə əlaqədardır. Şagirdlərin davranışında tələbatlar motiv rolunda çıxış edir. Bu zaman şagird şəxsiyyətinin davranışını qiymətləndirərkən onun motivini müəyyənləşdirmək tələbi də meydana çıxır. Bütün bu məsələlər əxlaqın formalaşdırılması üçün zəruri olan bir proses olduğunu vurğulayır. Bu özünü vahid standart əsaslanan adət və dəyərlər sisteminin yaranmasına və tətbiqinə kömək edir. Əxlaqın formalaşdırılması yolu ilə insanlar daha aşıkar, məsuliyyətli və sağlam əxlaqa malik olmağı bacarır.

Problemin aktuallığı. Əxlaq tərbiyəsi insanlara dəyərlərini və fikirlərini ifadə etməyi öyrədir, bir-başla və ya dolaylı şəkildə digərlərinin dəyərlərini və fikirlərini dinləməyi, sevməyi təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Əxlaq tərbiyəsinin psixoloji mahiyyətinin izahı tərbiyənin insanın hərtərəfli inkişafına, dünyagörüşünə, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən insan davranışlarında etik və mədəni normaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2013.- 297 s.
2. Zeynalov C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi: Metodik tövsiyələr. Bakı: Print-S, 2017, 144 s.
3. Mustafayev A.M. , Vəliyev M. İnkişaf və yaş psixologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2016, 331 s.
4. Mustafayev A.M., Vəliyev M.V Uşaq psixologiyası: Metodik vəsait. Bakı, 2014, 47 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab. Bakı: ADPU, 2010, 319 s.
6. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. II kitab. - Bakı: ADPU, 2010, 288 s.
7. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: Nurlan, 2008. 526 s.
8. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri: Bakı: 2004, 338 s.
9. Seyidov S.İ və Həmzəyev M. Ə Psixologiya: Bakı, 2007, 498 s.

Ш.Д. Ганиева**Психологическая сущность нравственного воспитания****Резюме**

Нравственное воспитание играет очень важную роль в жизни людей, поскольку оно позволяет людям вести себя более ответственно, уважительно и этично в социальных отношениях. Это помогает им занять более высокое положение в обществе. Люди под влиянием нравственного воспитания больше узнают о себе, своей семье и других отношениях в жизни, усваивают более уважительные, справедливые и доброжелательные правила поведения. Нравственное воспитание гарантирует, что люди знают не только свое поведение, но также этические и культурные нормы, принимают правильные решения и просто живут в рамках социальной организации. По мере того как человеческое общество и природа меняются, моральное воспитание становится еще более важным. Нравственное воспитание помогает построить отношения любви, человеческих ценностей, справедливости и уважения между людьми.

Sh.D. Ganiyeva**Psychological essence of moral upbringing****Summary**

Moral education plays a very important role in people's lives because it enables people to behave more responsibly, respectfully and ethically in social relationships. This helps them occupy a higher position in society. People under the influence of moral education learn more about themselves, their families and other relationships in life, learn more respectful, fair and benevolent rules of behavior. Moral education ensures that people know not only their own behavior but also ethical and cultural norms, make the right decisions and live simply within the social organization. As human society and nature change, moral education becomes even more important. Moral education helps build relationships of love, human values, justice and respect between people.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2023